

Մի անգամ դեպք եղավ հանդգնաբար արշավելու ցիռերի երամների հետևից խորդուբորդ և քարքարոտ տեղերով: Շապուհը սկսեց ետ մնալ: Ատոմ Մոկացին պարսավանքով ասաց նրան. «Գնա, գնա, պարսից աստվածորդի, եթե տղամարդ ես»: Իսկ նա ասաց. «Դու գնա, քարքարոտների մեջ արշավելը դների գործն է»: Մի ուրիշ անգամ դեպք եղավ եղեգնուտների մեջ կրակով կինձեր որսալ: Թավ եղեգների մեջ Շապուհը չհամարձակվեց ձին լավ քշել, այնպես որ կրակը նրան շրջապատեց, և նա երկու կողմը նայելով՝ այս ու այն կողմ էր ընկնում ձիով: Ատոմը դարձյալ ասում է. «Պարսից աստվածորդի, ահա քո հայրն է և Աստվածը, ինչու ես վախենում»: Շապուհն ասում է. «Կատակները մի կողմ թող, նայիր որ կրակովն անցնես, որ ես էլ քո հետևից գամ, որովհետև եթե ես առաջ անցնեմ, ձիս կխրտնի»: Այն ժամանակ նրան Ատոմը նախատեց ասելով. «Միթե սրանք էլ քարեր են, որ ես առաջ անցնեմ, արդ, եթե դու մոկացիներին դիվագգի ես կոչում, ես էլ սասանյաններիդ կնամարդի կկոչեմ»: Եվ երիվար մտրակելով՝ կրակի միջով անցնում է ինչպես ծաղկազարդ հովիտով և ազատում է Շապուհին: Բայց գիտենալով, որ դրանից հետո Շապուհը լուռ չի մնա, անցնում գնում է Մոկս:

Մի անգամ մականով խաղալիս՝ Շավասպ Արծրունուն հաջողվեց գնդակը երկու անգամ խլել Շապուհից: Սա մականով նրան խփելով ասաց. «Ինքդ քեզ ճանաչիր»: Իսկ նա պատասխանեց. «Այո, ճանաչում եմ, որ ես էլ արքայորդի եմ, Սանասարի սերունդ, և իրավունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագավորի բարձր համբուրելու, ինչպես որ անվանակոչված եմ»: Այսպես ասելով մեծ քամահրանքով ձիարշավի ասպարեզից դուրս սլացավ¹⁸⁶:

Մի ուրիշ անգամ էլ ուրախության խնջույքի ժամանակ Խոսրով Գարդմանացին գինով հարբած՝ Շապուհի ներկայության սիրահարված տարփածուի նման հետամուտ է լինում մի կնոջ, որ վարժ մատներով քնար էր նվագում: Շապուհը զայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աջ ձեռքը սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բագրատունու նման, անցավ գնաց իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու փորձն առաջուց առած լինելով:

Այս բաները պատմել մեզ հարկադրեց քո ավելորդ խնդիրը:

ԾԶ

ՇԱՊՈՒՀԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳՆԱԼՈՒՑ ՀԵՏՈ ՊԱՏԱՀԱԾ ԱՆՑՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆԻՑ
ՀԵՏՈ ԵՂԱԾ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

186 «Արփայագնաց լինել» – միայն այստեղ գործածված բառ, որ ավանդաբար հասկանում ու թարգմանում են՝ սլանալ, խոյանալ, արագաբար, իբրև օղի միջով հեռանալ:

Չորս տարի անարգաբար թագավորելուց հետո Շապուհը լուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և գնում է շտապով, իր տեղակալին ու զորագլխին հրամայելով, որ հայոց մեծամեծներին բռնի և տանի Պարսկաստան: Բայց Շապուհը Տիգրան հասնելիս մեռավ նրա հայր Հազկերտը, տասնմեկ տարի թագավորելով, միևնույն օրը նա ինքն էլ սպանվեց արքունի մարդկանց դավադրությամբ: Իսկ քաջ և բարեբախտ Ներսես Ճիճրակացին, որ զորագլուխ էր դարձել, ժողովեց հայոց նախարարներին իրենց զորքերով, պարսից գնդի դեմ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդունին սպանեց նրանց զորավարին, ապա իրենք էլ ցրվելով, ինքնագլուխ կերպով շրջում էին լեռներում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար, և այս ժամանակ երևելի հանդիսացան բոլոր վանանդացիներն իրենց քաջությամբ: Այս կերպով մեր երկիրը երեք տարի անիշխան մնալով, աղմուկների և խռովության մատնված, ավերվում ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի ճանապարհները փակ էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն վրդովվում և անհետանում էր: Նույն օրերում պարսից վրա թագավորեց Վռամ երկրորդը, որ մեր երկրից վրեժխնդիր եղավ, բայց հունաց բաժնին չդիպավ, նրանց հետ խաղաղություն պահպանելով:

ԾԷ

ՄԵՍՐՈՊԻ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻՈՆ ՈՒՂԱՐԿՎԵԼԸ ԵՎ ՀԻՆԳ ԹՂԹԵՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐԸ

Երբ Մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր չարիքները պարսից բաժնում, գնաց մեր երկրի արևմտյան կողմերը, հունաց բաժինը, բայց իր արժանիքին համապատասխան ընդունելություն չգտավ, ուստի Մեսրոպին և իր Վարդան թոռանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Թեոդոս կայսրի մոտ, այսպիսի նամակով:

Սահակի թուղթը Թեոդոսին¹⁸⁷

187 Սահակ կաթողիկոսի նամակները և Թեոդոս կայսրի և պատրիարքի պատասխաններն իրական չեն, այլ հորինված են Խորենացուց այնպես, ինչպես որ նրա կարծիքով այդ անձերը կգրեին, եթե գրելու լինեին: (Այսպիսի նամակներ հորինելը հին ժամանակ ընդունված սովորություն էր ոչ միայն մեր, այլև օտարազգի հեղինակների մոտ և դատապարտելի չէր համարվում):

«Խաղաղասեր կայսրին՝ իմ տեր Ավգուստոս Թեոդոսին հայոց Սահակ եպիսկոպոսը ողջունում է Տիրոջ միջոցով: Գիտեմ, որ մեր նեղության համբավը հասած կլինի ինքնակալիդ լսողության, ուստի քո բարերարության գթասրտության վրա հույս դնելով ապավինեցի ձեր ոտքը, բայց իմ վիճակում ընդունելություն չգտա այստեղի վերակացուների հրամանով: Մեզ այնքան ատեցին, որ մինչև իսկ չնդունեցին այն նշանագրերը, որ բերել էր նույն այս մարդը, որին ուղարկեցի ձեր բարերարության մոտ, այդ նշանագրերը նա գտել էր երկարատև դառն աշխատանքով Ասորիքում: Ուստի խնդրում եմ ձեր տերության բարեհաճությունը, որ մեզ այստեղ մեր վիճակում իշխանությունից չզրկեն, հրամայեցեք, որ մեզ ընդունեն և մեր ուսումը: Ողջ եղեք»:

Թագավորական քաղաքի եպիսկոպոսին էլ այս է գրում.-

Սահակի թուղթը Ատտիկոսին

«Հայոց եպիսկոպոս Սահակը մեր ուսուցիչ Ատտիկոսին՝ աշխարհամուտ դռան եպիսկոպոսին, օրհնությամբ ողջույն:

Ձեր սրբության վրա հույս դնելով ձեզ մոտ ուղարկեցինք մեր երկրի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի դրանցից լսելով մեր նեղության աղետները՝ մեծ թագավորին բարեխոսես մեզ օգնել, ինչպես ճշմարիտ սիրելի եղբայր: Ողջ եղիք»:

Անատոլիոս գորավարին էլ գրում է հետևյալը.-

Սահակի թուղթը Անատոլիոսին

«Սահակ հայոց եպիսկոպոսը Անատոլիոս քաջ գորավարիդ ողջունում է:

Շնորհակալ եմ Աստծուց, որ քեզ պատրաստեց մեր ապավինության համար, ուստի հայտնում եմ քեզ, որ մեր նեղություններին ճար գտնելու համար արքունի դուռն

ուղարկեցի մեր ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ քո քաջությունից՝ նրանց նպաստել ճանապարհորդելու: Ողջ եղիք»:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինության համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրանց մասին, ոչ փոքր ընդունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուրհանդակների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ՝ արժանավորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինե քաղաքում Ակակ եպիսկոպոսի մոտ պահում է աշակերտների բազմությունը, որոնց Մեսրոպ տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի՝ Ղևոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու Վարդանին առնելով հանձնում է Դերջանի Գինդ եպիսկոպոսին և փառավորապես ճանապարհ է գցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացան մեծ թագավորին, ստացան ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան այսպիսի նամակով.-

Թեոդոսի թուղթը Սահակին

«Ինքնակալ Թեոդես Ավգոստոսը և հռոմեացիների կայսրը հայոց Սահակ Մեծ եպիսկոպոսին աղջունում է:

Մենք հաճեցանք տեսնել թուղթդ և վերահասու եղանք գրածներիդ: Քեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միտվեցիր հեթանոս թագավորների կողմը և մեզ մինչև իսկ գրով հարկ չհամարեցիր տեղեկություն տալ: Մանավանդ սրանում ենք քեզ մեղադրում, որ արհամարհելով մեր քաղաքում եղող ճարտարներին, ինչ-որ ասորիների մոտ էին որոնում իմաստության գյուտը: Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արհամարհեցին այդպիսի ուսումը: Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը գլուխ եկավ երկնային շնորհով, մենք գրեցինք որ ամենայն փութաջանությամբ սովորեն, և քեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման սնունդն ու ծախսերը արքունիքից տրվեն: Եվ հրամայեցինք այդտեղ Հայաստանում մի քաղաք շինել իբրև ապավինություն ձեզ և մեր զորքերին: Քո պատվի համար ստրատելատ նշանակեցինք Վարդանին՝ քեզ որդիացածի փեսայի որդուն, և Մեսրոպին գրեցինք ուսուցիչների շարքում: Ողջ եղիք»:

Ատտիկոս եպիսկոպոսն էլ գրեց հետևյալը.-

Ատտիկոսի թուղթը Սահակին

Կոստանդնուպոլսի ինքնագլուխ եպիսկոպոս Ատտիկոսը մեր սիրելի եղբորը և արքունակցին՝ հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջունում է Տիրոջ միջոցով:

Շատ գոհություն ենք մատուցանում Աստծուն քո բարի համբավիդ համար այդպիսի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մեղադրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ չհիշեցիր քո երանելի նախնիների՝ Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ ավելի այս բանի վրա ենք զարմանում, թե ինչպես թողիր եկեղեցու աղբյուրը, մեր Սուրբ Հովհաննես հորը, որի վարդապետությամբ ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը լուսավորվեց, այլև ամբողջ աշխարհի բոլոր քրիստոնյաները, որի պատճառով նրան Ոսկեբերան կոչեցին: Իսկ դուք նրան զանց անելով՝ ձեր ծառավը կամեցաք հագեցնել անձրևի ջրերով, մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իզուր կրած նեղությունը՝ ձեր մեջ բխեց Սուրբ Հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք: Արդ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի Հայաստանը, իսկ բորբորիտոնների աղանդը¹⁸⁸ կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից: Եվ քեզանից ուղարկված Մեսրոպին ձեռնադրեցինք եկղեսիաստիկոս¹⁸⁹:

ԾԸ

ՄԵՐ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼԸ, ԲՈԼՈՐԻ ԽԱՂԱՂԱՆԱԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ

188 «Բորբորիտոնների աղանդ»: Բորբորիտոն ծագում է հունական Բորբորոս բառից, որ նշանակում է կեղտ, ցեխ, աղբ, ուրեմն և նշանակում է կեղտոտ, գարշելի, պիղծ: Խորենացին ևս խոսելով Սուրբ Մեսրոպի գործունեության մասին Գողթն գավառում, հիշում է, որ այդ աշխարհից վերացրեց հեթանոսական աղանդը, որ Տրդատի ժամանակից ի վեր թաքուն էր մնացել և այժմ նորից երևան էր եկել:

189 Եկղեսիաստիկոս հունարեն նշանակում է անդամ ուղղափառ եկեղեցու, ըստ Կորյունի՝ Թեոդոս կայսրի հրամանով Սուրբ Մեսրոպին ակումբիտ կոչում շնորհեցին, որ նշանակում է անքուն, տքնող:

Մեսրոպը և Վարդան ստրատելատը գալով՝ Անատոլ գորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած: Արքունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահությամբ և փութաջանությամբ գործը գլուխ բերեց: Որովհետև իշխանները, գործակալները, գլխավորները և առհասարակ այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոժար կամքով, կարծես աստվածային ձայնով հրավիրված, գալիս ժողովվում էին մի տեղ բոլոր քահանայական դասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արևմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանին նման:

Այս ժամանակ հայոց նախարարներից շատերը եկան Մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի գա միջամտի և բոլորին միաբանության բերի: Որովհետև Պարսից Վռամ թագավորը գիտենալով, որ առանց հայոց նախարարների չի կարող մեր երկիրը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Սմբատ ասպետի միջոցով: Ուստի Սահակը Մեսրոպին է հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և համագասպյան թոռներին՝ Վարդան ստրատելատի եղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբորիտներին, և եթե ոչ մեղմությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության չգան, ապա չարչարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Այրարատյան գավառը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և Սմբատ ասպետին ու իր թոռ Վարդան ստրատելատին ուղարկում է պարսից թագավորի դուռը:

Իսկ թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ նախարարների հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր է նշանակում Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին, փոխելով Արտաշիր կոչելով, և նրան է վստահում Հայաստանը առանց պարսիկ վերակացուի: Նա տիրեց վեց տարի:

ԾԹ

ԿԱՐԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԹԵՈՂՈՒՊՈԼԻՍ

Անատոլ գորավարն արքունական հրամանն ստանալով՝ գալիս է մեր երկիրը և շատ կողմեր շրջելով, հավանում է Կարին գավառին՝ այնտեղ շինելու արգավանդ, շատաջուր և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միջին դիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բխում են Եփրատի մի քանի աղբյուրները և հանդարտ հոսանքով առաջ գնալով ծովանում են, ճահճի տեսք ստանում: Այստեղ անհաշիվ քանակությամբ ձկներ են լինում և զանազան տեսակ թռչուններ, որոնք սնվում էին

այնտեղ, որոնց ձվերով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճի ափին եղեգնուտների մեծ քանակությամբ եղեգով: Դաշտերում բուսնում են բարձր խոտեր և առատաբեր սերմատու բույսեր: Լեռները լիքն են կճղակաբաշխ և որոճող երեններով: Բազմությամբ աճում են այդտեղ ընտանի եղջերավոր անասուններ, հաղթահասակ, խոշոր, լիքը մարմնով և պարարտ:

Մի գեղեցկադիր լեռան ստորոտում գտավ մի տեղ, որտեղ բխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ, մաքուր ջրերով, և այդտեղ գծեց քաղաքի տեղը: Նրան շրջապատեց խոր փոսով, շատ խորը դրեց պատվարի հիմքը, նրա վրա ահագին բարձր աշտարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Թեոդոս՝ Թեոդոսի պատվին: Սրանից այն կողմը շինեց ժայռաձև աշտարակներ¹⁹⁰, նավերի ցուկների նման, և անցքեր՝ ներս ընկած խորշերով, որոնք դեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև դեպի հյուսիսային դաշտը նայող կողմում: Իսկ արևելք ու արևմուտք դարձած կողմերում կանգնեցրեց բոլորակաձև աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերանոցներ, որ կոչեց Ավգոստիոն, Ավգոստոսի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ ջրեր բերեց մտցրեց քաղաքը: Քաղաքը լցրեց զենքերով ու պահապան գնդերով և կոչեց Թեոդուպոլիս, որպեսզի քաղաքի անունը հիշելով անմահ մնա թագավորի անունը: Իսկ բխող ջերմուկները վերևից ծածկեց տաշած քարերով:

Կ

ՄԵՍՐՈՊԻ ԿՐԿԻՆ ՔԱՐՈՁՉՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ՝
ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆ ԳՆԱԼԸ

Մեսրոպը մնալով Շաղգոմք կոչված անապատ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջացրեց:

Նա ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: Սրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով՝ Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինդ եպիսկոպոսին,

190 «Աշտարակս ժայռաւորս»: Վերջին բառն անհարմար է այս տեղում, գուցե աղավաղված է: (Մի ձեռագիր ունի «Ժառանկորս», հինգ ձեռագիր ունեն «Ժառանգաւորս»): Էմին և Ստեփանեն թարգմանել են «ատամնաձև աշտարակներ», որոնք հարմար չեն գալիս հաջորդ խոսքին: Մենք ենթադրաբար թարգմանեցինք «ժայռաձև», սակայն երաշխավոր չենք ճշտությանը:

իսկ Եկեղյաց գավառում Դիանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել, Երանելին նրանց բնաջինջ արեց Շաբիթի որդի հայրաքարո Գիտի օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ չարության առաջին ուսուցիչները Բաղասական կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և քչերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այն կողմերի ուսուցման գործը վստահելով Մուշեղ անունով եպիսկոպոսին՝ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Նրանց էլ գտնելով՝ ուղիղ ճանապարհի է բերում, նորից ուղղության բերելով Գարդմանացոց իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է գուգարացիների Աշուշա բղեշխը, խնդրելով որ նույն գործի համար գա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրք գավառը: Այնտեղ գնալով նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, քան մյուս աշակերտածներին: Այս ժամանակ Վրաստանում թագավոր էր նստել մի ոմն Արձիլ:

Այնուհետև Մեսրոպը ետ եկավ, և նա ու Մեծն Սահակը նույն աշակերտներին, Հովսեփին և նրա մյուս ընկերոջը Կողբ գյուղից, որի անունն էր Եզնիկ, ուղարկեցին Միջագետք, Եդեսիա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին Սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն, որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գործով: Նրանք մի քանի ստախոս մարդկանցից հրապուրիչ թղթեր ստանալով՝ իբրև թե Մեծն Սահակ և Մեսրոպ պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, առանց ուսուցիչների հրամանի այնտեղից ուղղակի չվեցին գնացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի, և հունարեն գրագիտության մեջ լավ վարժվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու: Նրանց վրա նախանձելով նրանց աշակերտակից ընկերները, որոնց անուններն էին Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ ելան գնացին Բյուզանդիոն նրանց մոտ: Ապա նրանց մոտ են գալիս նաև Հովհանն ու Արձանը, որոնց Սահակն ու Մեսրոպը դեռ ավելի վաղ էին ուղարկել, բայց նրանք, դանդաղ ուղևորվելով և ծուլաբար տնտնալով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Նրանց բոլորին մեծ ընդունելություն ցույց տվեց բյուզանդացիների Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը:

ԿԱ

ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԳՈՒՄԱՐՎԵՑ ԱՍԲԱՐԻՇՏ ՆԵՍՏՈՐԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Այս ժամանակները բյուզանդացիների եպիսկոպոսության աթոռը նստեց անարժանաբար ամբարիշտ Նեստորը և հրեական հասկացողության հետևելով հայհոյեց Ամենասուրբ Կույսին, ասելով թե նա մարդածին է և ոչ Աստվածածին: Որովհետև, ասում էր նա, ծնվածը նրանից սկիզբ առավ, ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր հորից հավիտենական ժամանակներից առաջ ծնված որդին, այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդությունը դառնում է չորրորդություն: Այս առիթով Ասիայի ծովահայաց Եփեսոս քաղաքում ժողովվեցին գրավոր վավերագրերի ընթերցմամբ Սուրբ հայրերը.- Կելեստինոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղը՝ Ալեքսանդրիայի, Հոբնադը՝ Երուսաղեմի, Հովհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեմնոնը՝ Եփեսոսի, Պավղոսը՝ Հեմեսու, Թեոդոտիոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք Նեստորին նգովելով՝ մի Որդու Աստծու դավանեցին մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին, և Ամենասուրբ Մարիամ Կույսին դավանեցին Աստվածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում չպատահեցին Մեծն Սահակը և Մեսրոպը, ուստի նրանց գրեցին Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Կոստանդնուպոլսի Պրոկղոս և Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե չարափառ աշակերտներից ոմանք եկել են Հայաստան իրենց հետ վերցնելով Թեոդորոս Մամեստացու¹⁹¹ գրքերը, որ Նեստորի ուսուցիչն էր եղել և Թեոդորի աշակերտը: Այնուհետև եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անուններն առաջուց հիշել ենք, և գտան Մեծն Սահակին և Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև Սուրբ գրքի ստույգ օրինակները:

Մեծն Սահակը և Մեսրոպն ընդունելով Սուրբ գրքի օրինակ, նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու

191 Միավ է Թեոդորոս Մամուեստացի, պետք է լինի Մոպսուեստացի, Կիլիկիայի Մոպսուեստիա հին քաղաքի անունով: Սա Անտիոքի եկեղեցու նշանավոր հայրերից մեկն էր, որ Սուրբ գրքի մեկնության մեջ մտցրեց պատմական, քննադատական և բանասիրական սկզբունքները: Ժամանակակից և ընկեր էր Հոհան Ոսկեբերանին: Նրան հետո համարեցին նեստորականության հայր, և այս հիման վրա Նեստորին կոչեցին նրա աշակերտը, թեպետ բառացի մտքով այս բանը չի հաստատվում: Թեոդորը, իսկապես Թեոդորիտոս Կյուրացին, նույնպես Անտիոքի եկեղեցուց էր, համարվում էր Արևելքի ամենաուսյալ աստվածաբանը, բազմակողմանի գիտություններով օժտված և նշանավոր եկեղեցական գործիչ: Ծնված 290 թվին և աշակերտել է Թեոդոր Մոպսուեստացուն: (Կյուրեղ Աղեքսանդրացու մասին տես ծանոթ. 159): Նա փառասեր մարդ էր, անգուսպ բնավորությամբ, նպատակին հասնելու համար խտրություն չէր դնում միջոցների մեջ: Սպառնալիքներով և ահագին գումարներ կաշառք տալով հաջողեցրեց Նեստորի տապալումը: Թեպետ ինքն էլ դատապարտվեց, բայց վերոհիշյալ միջոցներով կարողացավ իր ուղղափառությունը ճանաչել տալ: - Պրոկղը Կ. Պոլսի պատրիարքն էր Եփեսոսի ժողովի ժամանակ:

նորոգելով: Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին¹⁹² տեղյակ չէին, ուստի գործը շատ կողմերից թերի էր դուրս գալիս: Այս պատճառով Մեծն Սահակը և Մեսրոպը մեզ առան ուղարկեցին Ալեքսանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ճեմարանում կատարելագործվելու¹⁹³:

ԿԲ

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ, ԻՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ¹⁹⁴ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԶԱՐԴԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ¹⁹⁵

192 Այդ «արվեստը», որ այստեղ հիշում է Պատմահայրը, և պարծանքով կրկնում է հետո, Ողբի մեջ, քերթողական արվեստ է, մեր այժմյան լեզվով քերականություն և ճարտարասանություն, կանոնավոր և վայելուչ խոսքի թեորիան:

193 Բոլոր տպագիրներն ունեն. «Ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանության»: Վերջին բառն այստեղ անտեղի է և անհասկանալի: Նորայր Բյուզանդացին մի սրամիտ և հավանական առաջարկություն է արել՝ այս բառը «վերաբանություն» ձևով, դնել հաջորդ գլխի վերնագրի սկիզբը - «վերաբանութիւն ի վարդապետսն յինքն» և այլն: Մենք այս ուղղումն ընդունեցինք, բայց վերաբանություն բառը հասկանում ենք ոչ իբրև վերջաբանություն, այլ իբրև տառացի թարգմանություն հունարեն - անալոգիա, նմանություն, համեմատություն, այնինչ վերջաբանությունը չի համարվում:

194 Այս գլուխը, մանավանդ առաջին պարբերությունը, աչքի է ընկնում խիստ հունաբանությամբ բառերի և քերականության կողմից, և քերթողական ոճով իր նմանը չունի ամբողջ պատմության մեջ և կարծես Պիտոյից Գրքից հանած ու պատմության մեջ զետեղված մի կտոր լինի, - այնքան նման է Պիտոյից Գրքի լեզվին ու ոճին: Կարծիքներ են հայտնված, թե Պատմահայրը այս գլուխը գրել է դեռ երիտասարդ հասակում, և հետո կցել է Պատմությանը, որ անընդունելի է: Թե ինչ է թելադրել հեղինակին իր սովորական լեզվից ու ոճից հեռանալ, դժվար է ասել: Գուցե նյութի բարձրությունը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արտահայտության բարձրություն: Գուցե վաղուց անցած այն երջանիկ օրերը, երբ պատանեկան աշխույժով լի, փայլուն ապագայի հույսերով ոգևորված, ուսումնական ճանապարհորդություն էր կատարում դեպի հրաշքների աշխարհը, նրա մեջ վերաբծարժեք են այն պատանեկան հասակի զգացումները, որոնց ենթարկվել է և նրա գրիչը: Գուցե կամեցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց տալ այն քերթողական արվեստի, որը սովորելու համար գնացել էր Ալեքսանդրիա: - Զգիտենք: - Այս գլուխը մենք համեմատաբար ավելի ազատ թարգմանեցինք, որպեսզի դյուրահասկանալի լինի:

195 Այս գլուխը, մանավանդ առաջին պարբերությունը, աչքի է ընկնում խիստ հունաբանությամբ բառերի և քերականության կողմից, և քերթողական ոճով իր նմանը չունի ամբողջ պատմության մեջ և կարծես Պիտոյից Գրքից հանած ու պատմության մեջ զետեղված մի կտոր լինի, - այնքան նման է Պիտոյից Գրքի լեզվին ու ոճին: Կարծիքներ են հայտնված, թե

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և քննում են մաթեմատիկական գիտությունները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում Լուսնից, Լուսինը լցվում է Արեգակի լույսով, իսկ Արեգակն արփային երկնքից, այնպես որ արփին լույսը սփռում է երկու գոտիներում և այս երկու գոտիները լույս են ստանում Արեգակից ըստ դասի, ըստ շարժման և ըստ ժամանակի: Սրա նման մենք էլ մեր հոգևոր հայրերի իմանալի ճառագայթներից մշտապես ցոլանալով, հարավային կողմերը շրջագայելով հասանք Եդեսիա քաղաքը, թեթևակի նավեցինք դիվանի խորքերի վրայով, այնտեղից անցանք Սուրբ տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղեստինացիների ուսմամբ պարապելու:

Այդպիսի շրջագայությամբ մտանք Եգիպտոս, այն հռչակված աշխարհը, որ գերծ է անչափ ցրտից և տոթից, հեղեղներից և երաշտից, երկրի գեղեցիկ մասում զետեղված լինելով, ամեն տեսակ պտուղներով լիովին լցված, անձեռագործ Նեղոսով պարսպապատված, որ ոչ միայն պահպանություն է տալիս, այլև ընդունակ է իրենից մատակարարելու բավական կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնօրինում երկրի չորությունը կամ խոնավությունը՝ մշակության համար, և ինչ բան որ երկրում չկա, գետը հեշտությամբ բերում է և առատություն է սփռում ինչպես կղզու վրա, պատում է երկրի շուրջը և բոլոր տեղերում հոսում է, տասներկու վտակի բաժանվելով: Այստեղ հարմարավոր դիրքում շինված է Ալեքսանդրիա քաղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով, և շինված է արհեստական լիճ, որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում թե այնտեղից, ուր լճի ջրերը դեպի ծովն են հոսում, և թե ծովին մոտ տեղերից, այսպես հաճախակի քամիներ են շնչում, ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից թանձր, որոնց խառնուրդը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

Այժմ այս քաղաքի առաջը չի նստում Պղոտենիոսը իր հինգ գագաթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մարկոսը իր ավետարանի քարոզությամբ, չկան վիշապի

Պատմահայրը այս գլուխը գրել է դեռ երիտասարդ հասակում, և հետո կցել է Պատմությանը, որ անընդունելի է: Թե ինչ է թելադրել հեղինակին իր սովորական լեզվից ու ոճից հեռանալ, դժվար է ասել: Գուցե նյութի բարձրությունը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արտահայտության բարձրություն: Գուցե վաղուց անցած այն երջանիկ օրերը, երբ պատանեկան աշխույժով լի, փայլուն ապագայի հույսերով ոգևորված, ուսումնական ճանապարհորդություն էր կատարում դեպի հրաշքների աշխարհը, նրա մեջ վերարծարծել են այն պատանեկան հասակի զգացումները, որոնց ենթարկվել է և նրա գրիչը: Գուցե կամեցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց տալ այն քերթողական արվեստի, որը սովորելու համար գնացել էր Աղեքսանդրիա: - Չգիտենք: - Այս գլուխը մենք համեմատաբար ավելի ազատ թարգմանեցինք, որպեսզի դյուրահասկանալի լինի:

ցեղից դուրսագնացների գերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները: Ոչ էլ Տուբի ամսի քսանհինգին խեղաթուրված տոն է կատարվում,- բեռնակիր անասուններին պսակելով, լորտուներին սպասավորություն անելով, կարկանդակներ բաժանելով,- այլ նույն Տուբի ամսի տասնմեկին աստվածահայտնության տոնն է կատարվում, գովում են հաղթող նահատակներին, օտարներին ընդունելություն են անում և աղքատներին տուրքեր բաժանում: Այլևս չեն գոհում Սարապիսի չար դևին, այլ Քրիստոսի արյունը պատարագ են մատուցանում, այլևս չեն հարցնում պատգամ Պրոդեիադ սանդարամետից ¹⁹⁶, այլ սովորում են պես-պես գիտություններ նոր Պլատոնից ¹⁹⁷, իմ ուսուցչից, որին անբաժան աշակերտ չհանդիսացա և ոչ էլ գիտություն ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով:

Կամենալով նավով Ելլադա գնալ, սաստիկ քամիներով մղվեցինք ընկանք Իտալիա, Սուրբ Պետրոսի և Պողոսի հանգստարանները ողջունեցինք և երկար չմնացինք հռոմեացիների քաղաքում, Ելլադայով անցանք Ատտիկե, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում: Ձմեռն անցնելուց հետո ճանապարհ ընկանք Բյուզանդիոն, մեր հայրենիքին փափագելով:

ԿԳ

ՀԱՅՈՑ ՉԱՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԱՆՁԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ ԽՈՐՀԵՅԻՆ

Բայց հայոց Արտաշիր թագավորը սկսեց թաղվել անչափ անառակ ցանկությունների մեջ, այն աստիճան, որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին: Նրանք եկան Մեծն

196 Սանդարամետ, ավելի հին ձևով՝ Սպանդարամետ, պահլավական բառ է, երկրի Աստված, զենդերեն՝ Սուրբ իմաստություն, որով կոչվում էր զրադաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված մի ոգի, Երկրի ոգին, որ Արամազդի դուստրը կամ հարսն էր: Հայերենի մեջ այս բառը գործ է ածվում նշանակելու համար ստորերկրյա աշխարհը, որտեղ մնում էին մեռած մարդկանց հոգիները, ուրեմն համապատասխան հունաց Պղուտոնին, կամ մեր դժոխքին:

197 Բնագրում՝ “Ի նորն Պլատոնե”, որ երկու կերպ կարելի է հասկանալ, կամ՝ երկրորդ Պլատոն, Պլատոնի նման մի նոր փիլիսոփա, կամ նոր-պլատոնական փիլիսոփայության հետևող: Ով է այս նոր Պլատոնը, իր ուսուցիչը՝ Խորենացին չի հիշում, միայն նկատում է, որ ինքը նրան անարժան աշակերտ չհանդիսացավ և նրա մոտ ուսումը կատարելապես ավարտեց:

Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի Արտաշիրի վրա չարախոսեն պարսից թագավորի առաջ, իրենց թագավորին դեն գցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ Մեծն Սահակ ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի, ամոթալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև մտածենք մի ելք գտնենք հունաց Թեոդոս կայսրի միջոցով, բայց ոչ թե անօրեններին մատնել, ծաղր ու խայտառակ լինելու»:

Իսկ նրանք այս չէին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համախորհուրդ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գայլերին, որ ես չպատեմ բեկվածին կամ հիվանդացածին, այլ գահավեժ անեմ: Եթե հավատացյալ թագավորի առաջ պետք լիներ գնալ, կփութայի, չէի հապաղի, հուսալով, թե գլորվածին ոտքի կարելի է կանգնեցնել, այլ հեթանոսներին հանձնել, ավելի մեծ կործանման համար՝ հանձն չեմ առնում համաձայն այն խոսքին, թե մի մատնիր գազաններին մի անձ, որ խոստովանում է քեզ: Որովհետև նա դրոշմված է ավազանով, թեպետ անառակ է, նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է, մարմնով ապականված է, բայց հոգով անհավատ չէ, վարքով զեխ է, բայց ոչ կրակապաշտ, նա թուլություն ունի դեպի կանայք, բայց տարերքներին չի երկրպագում: Եվ ինչպես կարելի է այդ իմ ախտավոր ոչխարը փոխել առողջ գազանի հետ, որի հենց առողջությունը մեզ համար պատուհաս է»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խաբելու նպատակով է այդպես անում, որպեսզի իրենց անելիքը հետաձգել տա և թագավորին պատրաստի, միաբերան ասում են. «Որովհետև դու չկամեցար մեզ հետ համակերպվել, որ նա չթագավորի, ահա մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բոլորը միաբանությամբ ելան գնացին պարսից Վռամ թագավորի մոտ, մի ոմն փառամոլ քահանայի՝ արծկեացի Սուրմակի հետ, չարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա և Մեծն Սահակի վրա, թե նրանք հույների կողմն են թեքվել:

ԿԴ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ԿԱՄՔՈՎ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԻ ԱՆԱԲՎԵԼԸ

Այն ժամանակ պարսից Վռամ թագավորը Դուռը կանչեց հայոց Արտաշիր թագավորին և Մեծն Սահակին, և նրանից խնդրում էին, որ Արտաշիրին ամբաստանի, իսկ նա հրաժարվեց առհասարակ որևէ բան ասելուց, չար կամ բարի»։ Ապա Վռամը հրամայեց արյաց հազարապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր, որպեսզի իբրև ազգական, նրան սիրելաբար խրատ տա և համոզե։ Եվ նա հրապուրիչ խոսքերով ասում էր. «Որովհետև դու ինձ արյունակից ես և հարազատ, ուստի քո բարին մտածելով ասում եմ, եթե այժմ միայն միաբանես նախարարների հետ, պարսից թագավորից մեծարանք կգտնես, և նա քո թոռ Վարդանին Հայաստանի վրա կնշանակի՝ հավասար և համապատիվ մի թագավորի»։ Բայց նա հանձն չէր առնում և ասում էր. «Ինչպես կարող եմ ես ընկերի մասին չարախոսել փառասիրությունից կամ իշխանասիրությունից դրդված, կամ ինչու եք դուք այդպես ցանկանում Արտաշիրին զահրնկեց անել։ Ինձ բոլորովին հայտնի չէ, թե նա ապստամբության խորհուրդ ունեցած լինի, իսկ եթե նրան ամբաստանում են անառակ վարքի համար, նա դրանով պետք է պատվի արժանանա համաձայն ձեր անմաքրասեր կրոնի, թեպետ մեր կրոնով դատապարտելի է։ Ինձանից համենայն դեպս դուք ոչինչ չեք լսի»։

Այն ժամանակ Վռամը զայրացած՝ մեծ հրապարակում քննություն է կատարում, և ուշադրություն դարձնելով Արտաշիրի խոսքերին՝ հոժարությամբ լսում էր չարախոսների ասածները, մանավանդ Սուրմակի աղտեղի խոսքերը։ Որովհետև թշնամաբար տրամադրված հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից դրդված իր լեզուն սատակիչ սուր դարձրեց։ Վերջապես Վռամը հրամայեց՝ թագավորությունն առնել և նրան Պարսկաստանում արգելել և նրա ցեղի բոլոր գույքը արքունիք գրավել, նույնպես և Մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տունը արքունիք գրավել, և նրա փոխարեն եպիսկոպոսապետության աթոռը տալ Սուրմակին։ Իսկ նախարարներին արձակեց մեծամեծ պարգևներով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիհրշապուհ։

Բայց Սուրմակը պաշտոնում մնաց մի տարուց ոչ ավելի և հենց նույն նախարարների ձեռքով աթոռից հալածվեց։ Նա հետո իր Բզնունյաց գավառի եպիսկոպոսությունն ստացավ պարսից թագավորից՝ ժառանգաբար նստելու։ Իսկ մեր նախարարները Վռամից խնդրում էին ուրիշ աթոռակալ, և նա տվեց ոմն ասորի Բրքիշոյի։ Սա եկավ վատթար ընկերակիցներով, հետը բերեց տանտիկին կանայք, վարում էր անժուժկալ շռայլ կյանք, հափշտակում էր վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները։ Այսպես վարվեց նա երեք տարի։ Նախարարները չկարողանալով այս տանել՝ նորից Վռամին աղաչեցին՝ նրան փոխել և տալ մի ուրիշ մարդ ըստ իրենց վարք ու բարքի, կեսն էլ խնդրում էր Մեծն Սահակին։

ԿԵ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻՑ ԱՐՁԱԿԵԼԸ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՇԱՄՈՒԵԼԻ ՀԵՏ ՄԻԱՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, հայոց նախարարները երկու խմբի բաժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին պարսից թագավորից աթոռակալ խնդրելու,- Արծրունյաց տեր Վաչեն և Աշոցքի տեր Հմայակը, ում որ թագավոր կամենա, իսկ Ապահունյաց տեր Մանեճը և Արշարունյաց տեր Սպանդարատը՝ Մեծն Սահակին: Նաև հունաց Անատոլ գորավարը Կարինից ուղարկեց կուկայառիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթե պարսից թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա հունաց բաժնին: Եպիսկոպոսների բազմությունն էլ, Երանելի Մեսրոպի և եկեղեցու բոլոր պաշտոնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին Տիրուկ քահանային՝ Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշատ գյուղից: Վռամը համաձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կատարելու.- եպիսկոպոսապետության աթոռի համար նշանակեց Շամուել անունով մի ասորու, որպեսզի Մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա գործը - ընկերանալ մարգպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին: Իսկ Մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի գյուղ նրա կաթողիկոսական տանից, որպեսզի նստի միայն իր վիճակում, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովորական ուսմունքը և ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհամաձայնի Շամուելը:

Բայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բազմամբոխ ատյանում և ասում. «Երդվեցնում եմ քեզ քո հավատով, որ հավատարիմ մնաս մեր հպատակության մեջ, ապստամբության խորհուրդներ չտաճես՝ խաբվելով հունաց մոլորական հավատակցությունից, պատճառ դառնալով, որ Հայաստանը մենք կորուստի մատնենք, և մեր բարերարությունը չարության փոխարկես»: Այն ժամանակ ոտքի կանգնեց Մեծն Սահակը, պարկեշտ և նազելի դիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացության ժամանակ, համեստ հայացքով և ավելի համեստ ձայնով, և սկսեց ճառել իր հպարտության երախտիքները և նրանց ապերախտությունը դեպի ինքը, միևնույն ժամանակ երևան հանեց նրանց կեղծավոր անուշ խոսքերն ու դառն խորհուրդներն ու չար գործերը, սրա հետ միասին նա ընդդիմախոսեց այն անմիտ հայհոյությանը, որ արտահայտեց թագավորն՝ ասելով. «մոլորական հավատակցություն», և նրանց պաշտամունքը խայտառակելով՝ խոսքն ավարտեց հրաշալի աստվածաբանությամբ, որքան որ հեթանոսների լսելիքը հանդուրժում էին, և ոչ թե պայծառ դավանությունը ամբողջովին գցեց անհավատների առաջ ծաղրելու համար, ինչպես մարգարիտը

խոգերին ոտնակոխ լինելու, բայց այնքան կայծակի պես ցուացրեց, որ մոգերի լեզուները մոխիր կտրեցին և ինքը թագավորը հիացած ապշած մնաց, և ատյանում եղած բոլոր բազմությունը, բարեկազմ պարսիկները, ականջները ցցած լսում էին ուշադրությամբ, այնպես որ Վռամը հրամայեց շատ արծաթ տալ նրան իբրև ճարտարախոս ու խիզախ հռետորի, որ այնպիսի թագավորի առաջ խոսում է այնպիսի համարձակությամբ:

Բայց նա չընդունելով՝ ասաց իր ազգակից Մուրենյան Պահլավին. «Նրա արծաթը թող իրեն մնա, բայց դու նրան համոզիր, որ այս երկու բանը կատարի ինձ համար, նախ՝ հրամայի, որ հայոց նախարարների գահը մնա այնպես, ինչպես սահմանվել է Արտաշիրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարգպաններն իրավունք չունեն, չափազանցրած զեկուցումներ տալով, կամայականորեն փոփոխել: Եվ երկրորդ՝ որ իմ և քո ազգականի, երիտասարդ Գագավոնի¹⁹⁸, Հրահատի որդու տունը վերադարձնի, եթե ոչ իր տեղը տալով, - քանի որ նա ասում է Արշակունի անունը, - գոնե նախարարների կարգի մեջ մտցնելով, ինչ տեղում որ ինքը կամենա, ինչպես արեց նրա ազգակից Կամսարականին կամ Ամատունուն, սրանց հայրենական գահից և առաջնակարգ պատվից իջեցնելով ստորին աստիճանի, կամ գոնե արքունական գործակալությունը վստահի նրան (Ամատունուն) և զավակներին համանման վստահությամբ, մինչև որ Աստված քաղցրանա և նրան նորից տա հայրենական գահը որևէ թագավորի ձեռքով: Արդ՝ ջանա նրան համոզել ճարտար միջնորդի նման»:

Վռամը համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել, և նրա թոռ Վարդան ստրատելատին նորից հաստատելով իր Մամիկոնյան ցեղի տերության մեջ, ուղարկում է Հայաստան:

Բայց եթե մեկն ասի, թե մենք պետք է գրենք Մեծն Սահակի խոսածները պարսից ատյանում, թող նա գիտենա, որ ամբողջն իսկությամբ մեր լսելիքին չի հասել ոչ ոքից, ուստի և մենք չենք հոժարում հյուսել այս պատմության մեջ: Որովհետև ես էլ մի մարդ եմ ծերացած և հիվանդոտ և թարգմանություններից անպարապ, ես միտքս դրի միայն շտապել, առանց խոսքի մաքրության հետևելու, որպեսզի քո կամքը կատարված լինի, և ես ազատվեմ քո ստիպողական խոսքերից և աղաչանքներից, քեզ էլ ես մարդ եմ

198 Կամսարական տոհմին, որ գահագուրկ էր եղած, Արտաշիրը Սահակ Կաթողիկոսի միջնորդությամբ վերադարձրել էր իր կալվածքները և գահը, ավելի ստոր աստիճանով: Բայց Գագավոնը, որ նույն Կամսարականներից էր, Խոսրով թագավորը ըստ նրա ծագման Արշակունի մորից, հանել էր Կամսարականների ցուցակից և գրել էր Արշակունի: Արդ՝ Սահակ կաթողիկոսը միջնորդում է նրան ևս գահ տալ, եթե ոչ իբրև Արշակունու, քանի որ Սասանյան թագավորի աչքի փուշն էին հայ արշակունիները, իբրև պահլավունիներին ցեղակից և իրենցից ավելի բարձր ծագում ունեցողներ - գոնե մի ստորին աստիճանի գահ, ինչպես թագավորը կամենա:

համարում, կարիքների կողմից մեզ հավասար, և ոչ թե, ինչպես քերթողներն ասում են, որ իշխաններն աստվածների զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ԿԶ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻ ԱՆԱՐԺԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԻՑ ՇԱՄՈՒԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Շամուելը գալով գրավեց եպիսկոպոսության աթոռը, և հետևեց Բրքիշոյի վարքին, ազահության կողմից նրան գերազանցելով, որովհետև նա հափշտակում էր միայն վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները, իսկ սա՝ նաև կենդանիներին, որովհետև մեռածների տեղը նոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրել թույլ չէր տալիս Մեծն Սահակին, իսկ կենդանիներին էլ չնչին պատճառներ գտնելով արքունական հարկերի խափանման մեջ, հալածում էր և բոլորի վիճակները խլում յուրացնում էր:

Ուստի նա ատելի դարձավ բոլոր եպիսկոպոսներին և արհամարհվեց, այնպես որ թեկուզ բյուրավոր չարիքներ նրանից կրեին, չէին գալիս նրա մոտ, բացի այն Սուրմակից, որի վիճակը նույնիսկ մեծացրեց, արքունական հրամանով շատերի վիճակները խլելով ու նրան հանձնելով: Ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, նրան նախանձելով, հանդգնեցին նույն բանն անել, պարսից թագավորին դիմելով իրենց իշխանների միջոցով:

Իսկ Մեծն Սահակը չդադարեց հոգևոր կաթով սնուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց Վաղարշապատ քաղաքի կաթողիկե եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրևանդ գավառում, այն տեղում, ուր երկրից լույս ծագեց՝ երբ Սուրբն Գրիգոր մկրտում էր Տրդատ թագավորին և բոլոր հայերին:

Բայց Շամուելը հինգ տարի ապրելով մեռավ մեր երկրում: Այն ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովվեցին, գնացին Մեծն Սահակի մոտ, խոստովանեցին իրենց հանցավորությունը և աղաչեցին, որ նորից դառնա իր աթոռը, խոստանում էին, որ պարսից թագավորից նրան հաստատել կտան, և բոլորը կնքում էին ուխտի գիր, որ նույն իշխանությունը նրա թոռներին կտան ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առնում: Նրանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց նրանց այն տեսիլքը, որով քնի մեջ շատ ժամանակ առաջ հայտնվեցին ապագայում գալիքները: Նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրամանով նրա ցեղից քահանապետությունը դադարեց, արտասվեցին, վայ տվին իրենց, համաձայն

ավետարանի խոսքին, թե «Գայթակղությունը պետք է գա, բայց վայ նրանց, որոնց ձեռքով կգա գայթակղությունը» և թողին նրա կամքին:

ԿԷ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ԵՐԱՆԵԼԻ ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ՓՈԽՎԵԼԸ

Վռամը քսանմեկ տարի պարսից վրա թագավորելուց հետո մեռնում է, տերությունն իր Հազկերտ որդուն թողնելով: Սա հաշտությունը մոռանալով, հենց թագավորելուն պես դիմում է Մծբինի մոտ եղած հունաց զորքերի վրա: Ատրպատականի գնդին էլ հրամայում է մեր երկիրը մտնել: Սրանք եկան և անկարգ կերպով բանակ դրին Բազնաց ավանի (Բազավանի) մոտ:

Այս ժամանակ Մեծն Սահակի վրա մահվան հիվանդություն հասավ, աշակերտները նրան առան փոխադրեցին Բլուր կոչված գյուղը, իբրև մի ավելի սովոր և պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղություն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, հիսունմեկ տարի եպիսկոպոսապետություն անելուց հետո, սկսելով հայոց վերջին Խոսրով թագավորի երրորդ տարուց մինչև պարսից Հազկերտ թագավորի առաջին տարվա սկիզբը, նավասարդ ամսի վերջին, իր ծննդյան օրը: Որ մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը, պատվեց պատկերը, պատկառեց կոչումից, կյանքից կյանք փոխադրվեց, և այնպես կենցաղավարեց այնքան տարի, ու ծերությունից ոչ մի տեսակ պակասություն չերևաց նրա վրա և ոչ որևէ ախտի ենթարկվեց:

Նրա մասին պետք է փառավոր ճառ գրել, դրվատել մեր Սուրբ հորը, ինչպես նրան արժան է, բայց որպեսզի գլխի երկարությունը ընթերցողին ձանձրույթ չպատճառի, ուրիշ տեղի և ժամանակի կթողնենք այս բաները, այս գրքից դուրս, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել¹⁹⁹:

Բայց նրա պատվական մարմինը վերցրին նրա սարկավագապետ Երեմիան իր աշակերտակիցներով և նրա հարսը՝ Դստրիկ անունով Մամիկոնյան տիկինը, որ

199 Խորենացին խոստանում է ներբողական ճառ գրել Սուրբ Սահակի մասին՝ «այս գրքից դուրս»: Սրանից և ուրիշ մի քանի տեղերից ոմանք եզրակացրել էին, թե Խորենացին գրել է և Չորրորդ գիրք, որ մեր ձեռքը չի հասել:

Վարդան ստրատելատի կինն էր, տարան թաղեցին իրենց Աշտիշատ գյուղում, որ գտնվում էր Տարոն գավառում: Նրա աշակերտները, կրոնավոր սպուդենները իրենց գավառները ցրվելով՝ վանքեր հիմնեցին և եղբայրներ ժողովեցին:

Սուրբ Սահակի վախճանվելուց հետո, մեհեկան ամսի տասներեքին, Երանելի Մեսրոպն էլ այս աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, գերազանցելով բոլոր առաքինի մարդկանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային: Որովհետև ամբարտավանությունը և մարդահաճությունը նրա վարքում երբեք տեղ չգտան, այլ հեզ, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով, երևում էր բոլորին երկնայինների սովորությամբ զարդարված: Որովհետև նա հրեշտակի տեսք ուներ, բեղմնավոր միտք, պայծառ էր խոսքով, գործերով ժուժկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավատով ուղիղ, հուսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ: Բայց որովհետև բոլոր բարեմասնություններն անկարող էմ թվել²⁰⁰, խոսքս կդարձնեմ նրա մարմնի հուղարկավորությանը:

Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղոտ ձևով լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ Երանելին հոգին ավանդեց, և շուտով չանհետացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ ամբողջ բազմությանը, այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին: Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծագեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու տեղի պատճառով, որ դեռ մահից առաջ մեռելության վարժեցրել էր իրեն: Բաժանվել էին երեք խմբի, մի մասն առաջարկում էր տանել Տարոն, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թաղել հենց Վաղարշապատ քաղաքում, Սրբերի հանգստարանում: Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հզոր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ նրան էին վստահել մեր հայոց երկրի հազարապետությունը: Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր գյուղը՝ Օշական:

200 Սուրբ Մեսրոպի այս ներբողը - «Որովհետև ամբարտավանությունը- բայց որովհետև նրա բոլոր բարեմասնություններն անկարող էմ թվել», բառացի առնված է Մեղրեստրոսի վարքից, ավելացնելով միայն «մտոք ծննդական» և «ուսուցանելով անձանձրույթ», և Մեղրեստրոսի «տրամապայծառացյալ» (հունարեն բառի տառացի թարգմանություն) բառի փոխարեն՝ պայծառ: Արիողական, լատիներեն բառ է, որ նշանակում է գուշակիչ, հմայիչ: Մարսիկյան ժողովրդի անունից, որ բնակվում էին Լատիոնում և հայտնի էին իբրև կախարդներ և օձերի թովիչներ:

Եվ նույն լուսեղեն խաչի երևույթը դագաղի վրա գնում էր դեմ հանդիման ժողովրդին, մինչև նրան հողին հանձնեցին Վահանը և նրա սպասավոր Թաթիկը, որից հետո նշանն աներևույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետության աթոռը իբրև տեղակալ նստեց Երանելի Մեսրոպի հրամանով նրա աշակերտը Հովսեփ քահանան, որ Վայոց ձորի Հողոցիմ գյուղից էր:

ԿԸ

ՈՂԲ՝ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՑԵՂԻՑ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏՈՀՄԻՑ ԴԱԴԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ողբում եմ քեզ Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ և քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանյայց եկեղեցիդ՝ բեմիդ բարեկարգությունից անշքացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս և ոչ էլ փարախի մեջ ժողովված՝ գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և գահավեժ տեղերում:

Երանի առաջին և երկրորդ փոփոխություններին²⁰¹, որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչեղբայրը հեռացան, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր, ողջախոհությամբ պահելով ամուսնությունդ, ինչպես մեկը մեզանից առաջ իմաստնաբար ասաց²⁰²: Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սիրելանի նման հանդգնաբար հարձակվեց քո անարատ առագաստի վրա, դու հարսդ, չապականվեցիր, թեպետ բռնի կերպով փեսան

201 Առաջին և երկրորդ փոփոխում ասելով Պատմահայրն ակնարկում է Սուրբ Սահակի երկու անգամ գահընկեց լինելու վրա, առաջին անգամ Խաչեղբոր հետ միասին (=Խոսրով թագավորի հետ), երկրորդ անգամ՝ նախարարների միաբան խորհրդով, որոնց կոչում է ստամբակ որդիք, որոնք իրենց ծնողին անարգեցին, բայց որոնք, իբրև խորթ որդիք, արժանապես անարգեցին նաև օտար հորը (=Սուրմակին) և եկվոր խորթ հորը (=Բրքիշոյին):

202 Հեղինակն այստեղ նկատի ունի Գր. Նազիանզացուն, որի զանազան ճառերից մանր-մունր ասացվածքներ առել հյուսել է այս ողբի մեջ:

վտարվեց - երբ ընդվզող որդիները իրենց ծնողին անարգեցին, նման այն խորթին, որոնք արժանապես անարգում են օտար հորը և եկվոր խորթ հորը,- բայց դու այս անգամ էլ ամեն բանով լքված չմնացիր, ակնկալելով քո փեսայի դարձին, դու հովվակցի ձեռքով մանուկներիդ փայփայեցիր, ոչ ինչպես տագերոջ, այլ ինչպես նույն զավակների տեր երկրորդ հոր ձեռքով: Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլևս չկա դարձի ակնկալություն, որովհետև մարմնից բաժանվեց իր ընկերոջ ու գործակցի հետ: Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ բնակվել, Աբրահամի գոգում հանգչել և հրեշտակների խմբերը տեսնել: Բայց դու ես, որ արիությանդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խղճալի, որ զրկվեցինք հայրական խնամակալությունից: Որովհետև այնպես չէ մեր վիճակը, ինչպես հնում այն իսրայելացոց ժողովուրդը, այլ մեր թշվառությունն ավելի է²⁰³: Որովհետև Մեսրոպը վերացվում է, բայց Հեսուն չի հաջորդում, որ առաջնորդի դեպի Ավետյաց երկիրը: Ռոբովամն իր ժողովրդից մերժվեց, բայց նրան փոխարինեց Նաբատի որդին, և Աստծու մարդուն ոչ թե առյուծը ոչնչացրեց, այլ հասուն տարերքը: Եղիան համբարձավ, բայց Եղիսեն չմնաց կրկնակի հոգով՝ Հեսունին օծելու, այլ դեռ Ագայելն էլ հրավիրվեց Իսրայելին կոտորելու: Մեղեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զորաբաբել, որ տերությունը նորոգի: Անտիոքոսը բռնադատում է թողնել հայրենի կրոնը, բայց Մադաթիան չի դիմադրում, պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակաբեն չի փրկում: Այժմ ներսը կռիվներ, դրսից արհավիրք, արհավիրք հեթանոսների կողմից և կռիվներ հերձվածողների կողմից, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Ավաղ այս զրկանքներին, ավաղ այս թշվառ պատմությանը: Ինչպես դիմանամ այս ցավերին, ինչպես ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս հատուցանեմ խոսքով ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետև նրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց տված

203Այստեղ Խորենացին մի շարք անցքեր իսրայելացիների պատմությունից համեմատում է հայոց անցքերի հետ, ցույց տալու համար, թե մեր վիճակն ավելի վատթար է եղել, քան նրանցը: Այսպես՝ իսրայելացիների մոտ Մովսեսը վախճանվում է, բայց նրան հաջորդում է Հեսուն, իսկ մեր մեջ Մովսես (=Սահակ) վախճանվում է, բայց հաջորդ չի ունենում:

Իսրայելացիների Ռոբովամին ժողովուրդը մերժում է, բայց նրա փոխարեն թագավորեցնում է Հերոբովամին, Նաբատի որդուն, իսկ մեզ մոտ Արտաշիրին մերժում են, բայց նրա փոխարեն ոչ ոքի չեն թագավորեցնում: Իսրայելացիների մոտ Եղիային փոխանորդեց կրկնակի գործությամբ Եղիսեն, որ Հեսունին օծեց, իսկ մեր մեջ Սահակին ոչ ոք չհաջորդեց նրա նման և ոչ ոքի չօծեց:

Իսրայելացիների մոտ Մեղեկիան գերի տարվեց, բայց առաջ եկավ Զորաբաբելը, որ նորոգեց տաճարը, իսկ Արտաշիրը հաջորդ չունեցավ՝ աշխարհը բարեկարգելու: Իսրայելացիների մոտ՝ Մադաթիա քահանան և նրա որդին Հուդա Մակաբեն դիմադրում են Անտիոքոսին և պաշտպանում իրենց կրոնը, իսկ մեր մեջ այսպիսի դիմադրություն և եկեղեցու

պաշտպանություն տեղի չունեցավ: (Ինչով պետք է բացատրել, որ Խորենացին չի հիշում Ղևոնդին, որ Հայաստանում Մադաթիայի դերը կատարեց, և Վարդան Մամիկոնյանին, որ Հայաստանի Հուդա Մակաբեն եղավ, ինչպես և կոչվեց հետո):

ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու: Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեին իմ անիմաստ գիտությամբ և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել, խիզախ և արագ շարժումներով, և առագաստի երգեր երգել,- այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով, նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն ու օրհնությունը:

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ուր է այն քաղցր աչքերի հանդարտությունը ուղիղների համար և ահավորությունը շեղվածների համար, ուր է այն զվարթ շրթունքների ժպիտը լավ աշակերտներին հանդիպելիս, ուր է այն բարյացակամ սիրտը, որ հետևողներ էր գրավում, ուր է երկայն ճանապարհները հիշեցնող հույսը, նեղություններից հանգստացողը, կորավ ժողովուրդը, ծածկվեց նավահանգիստը, լքեց օգնականը, լռեց խրախուսիչ ձայնը: Ով այսուհետև պետք է հարգի մեր ուսումը, ով պետք է ուրախանա իր՝ աշակերտիս առաջադիմությամբ, ով հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտի՝ մասամբ իր՝ որդուց հաղթվելով: Ով պետք է զսպի առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը, ամեն խոսքի առթիվ նրանք հավասարապես նեղանում են, և մարդկանց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ մարդկանց: Ով պետք է նրանց պապանձեցնի սաստելով և մեզ սփոփի գովելով և չափ դնի խոսքի և լռության:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաչանք և արտասուք են ծագում, ինձ թելադրում են տխրալից և սգավոր խոսք ասել: Եվ չգիտեմ ինչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ում արտասվեմ,- արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորին, որ վատթար խորհրդակցությամբ իր ցեղով հանդերձ դեն գցվեց և նախ քան մահով մեռնելը անարգաբար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որի գլխից վերցվեց փառավորող գեղեցիկ կյանքին օգտակար պսակը, արդյոք իմ հորն ու քահանայապետին, այն վսեմ մտքին, որ ուր գնում, տանում էր կատարյալ խոսքը, որով կառավարում էր և բարեկարգում, և սանձերը բուռը հավաքած՝ ուղղություն էր տալիս դեմքերին և սանձահարում էր օտարոտի մտքեր հայտնող լեզուները, թե ինձ, նրա հոգու խանդից զրկվածիս ու տնանկիս, արդյոք իմ ծնողին, այն վարդապետության աղբյուրը, որ ոռոգում է արդարությունը և իբրև հեղեղ դուրս էր քշում ամբարշտությունը, թե ինձ, նրա խրատները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս, արդյոք մեր երկրին արդեն եկած աղետները թե ապագայում սպասվածները:

Ով մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՝ մասնակցելով մեր տրտմությանը, ով մեզ կընկերանա՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու: Ջարթիր, Երեմիա, զարթիր և մարգարիանալով հանդերձ ողբա²⁰⁴ այն, ինչ թշվառություններ որ կրեցինք և ինչ դեռ պիտի կրենք, գուշակիր, որ տգետ հովիվներ պետք է երևան գան, ինչպես գուշակեց Ջաքարիան իսրայելացիների համար:

Ուսուցիչները տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ Աստծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ Սուրբ հոգով, ոսկեսեր, նախանձոտ, թողած հեգությունը, որի մեջ Աստված է բնակվում, և գայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրոնավորները կեղծավոր, ցուցամոլ, սնափառ, պատվամոլ, քան թե աստվածասեր:

Վիճակավորները հպարտ, դատարկապորտ, դատարկախոս, ծույլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աշակերտները սովորելու մեջ ծույլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք դեռ չսովորած՝ աստվածաբան են :

Աշխարհականները ամբարտավան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, վնասարար, ժառանգությունից փախչող²⁰⁵:

Զինվորականները անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծույլ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, գինեմոլ, հելուզակ, ավազակներին համաբարո:

204 Ակնարկություն Երեմիայի ողբի վրա, որտեղ նա նկարագրում է իսրայելացիների կրած թշվառությունները Երուսաղեմի ավերածից և ժողովրդի գերությունից հետո: Իսկ տգետ հովիվների երևան գալը գուշակել է Ջաքարիա մարգարեն:

205 Անհասկանալի է «փախչող ի ժառանգութենէ»: Էմինը և նրա հետևողությամբ Ստեփանեն թարգմանել են եկեղեցական կոչումից փախչող», որ հավանական չէ:

Իշխանները ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ազահ, հափշտակող, երկիր ավերող, աղտեղասեր, ստրուկներին համախոհ:

Դատավորները տմարդի, ստախոս, խաբող, կաշառակեր, իրավունքը չպաշտպանող, անկայուն, ընդդիմացող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

Եվ ինչ կա այս բոլորի դիմաց, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել, և տարրերը փոխել են իրենց բնույթը, գարունը երաշտացած, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև: Քամիները բքաբեր ու խորշակաբեր, ցավեր տարածող ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր, անձրևներն անժամանակ և անօգուտ, իսկ պակասելը՝ չափազանց, հողի պտուղների անբերրիություն և անասունների անաճելություն, այլև երկրաշարժներ և սասանումներ: Եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խռովություն, համաձայն այն խոսքի, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա:

Որովհետև մեզ տիրեցին խստասիրտ և չար թագավորներ, որոնք ծանր, դժվարակիր բեռներ են բարձրացնում, անտանելի հրամաններ են տալիս, կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները զորացած, հավատը ծախվում է այս ունայն կյանքի համար: Ավագակներ են գալիս անհատնում և շատ կողմերից, տները թալանվում են, ստացվածքները հափշտակվում, գլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, դեպի օտարություն են աքսորվում ազնվականները, անթիվ նեղություններ են կրում ռամիկները, առնվում են քաղաքներ, քանդվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սովեր և հիվանդություններ և բազմատեսակ համաճարակներ: Աստվածապաշտությունը մոռացված է և կա դժողքի ակնկալություն:

Սրանից փրկիր, Քրիստոս Աստված, մեզ և բոլորին, որոնք ճշմարտությամբ երկրպագում են նրան: Նրան Փառք, բոլոր աստվածներից, Ամեն:

Ավարտվեց երրորդ գիրքը,
որով վերջանում է Հայոց մեծերի
պատմությունը: